

betűkkel és szavakkal. A nagy mesterek után eltávozott a nagy kritikus is. De idézzük saját messzire mutató Liszt Ferenc tanulmánya szavait: „A zseni dicsősége csak azokra veti sugarát, akik kivették részüket a zseni törekvéseiből, küzdelmeiből is”. Bartók és Kodály dicsősége kétségtelentül tündöklő fényű sugarat vet Tóth Aladár élete művére, és nem is ez az egyetlen fény sugar, amely rávetődik. Lehet és minden bizonnyal szükséges is vitatkozni egynémely ítélete fölött, lehet feltenni a kérdést: individualista volt-e vagy sem, s ha az volt, negatívum-e ez az ő esetében, de fel sem lehet vetni a kérdést: az emberiség élcsapatához tartozott-e. Hiszen így írt a *Cantata Profana*-ról: „. . . az új nemzedék legmerészebb hadüzenője elmondja azt a rettenetes fájdalmat is, melyet ez a kiszakadás, az élet boldogító, kényelmes otthonosságaitól való örök elválás jelent, búcsúztatónak és búcsúzónak egyaránt. Aki azonban eljegyezte magát a szabadság gondolatával, az nem iszik többé pohárból, csak tiszta forrásból. A 'farkasok dala' ez a titáni muzsika a szolgálalkúság korában . . . Hallgassátok a tomboló tapsokat a karzatról, hol az ifjúság tolong. Ki meri állítani, hogy az emberi szabadság hirdetőjének nincs visszhangja ebben a században?”

KESZI IMRE

A TANÚ IRÓJÁNAK MŰHELYE

(Németh László: KIADATLAN TANULMÁNYOK I–II. Magvető, 1968.)

A két kötet tanulmány szerény címmel jelent meg. Nem ígér sokat. Mintha túlságosan is hangsúlyozná, hogy nem azt kapjuk most kézbe, amit Németh Lászlótól megszoktunk, a komoly és mindig jelentős mondanivalót, a figyelmeztető és önvizsgálatra serkentő szót. Félig kész, fiókban maradt műveket, kedvetlen vázlatokat, műhelyforgácsokat, lapokbatemetett cikkeket és kusza ceruzajegyzeteket vártunk, kallódó noteszek tartalmát vagy művé, gondolattá nem érlelt feljegyzéseket. Tőle ezt is szívesen vennénk. Életműve, immár irodalomtörténeti rangja a töredékek, ötletek, a könnyed improvizációk és önkomentárok iránt is érdeklődést kelthetnek az olvasókban.

A hivatásos olvasó, a kritikus, az irodalomtörténész hálásan fogad az írótól minden művönkívüli megnyilatkozást, vallomást a körülötte és a műveiben élő világról, a házigazda szerényen készséges és udvariasan kisegítő kalauzolását a maga birodalmában, amelynek felfedezését így számunkra is megkönnyíti.

A „tanulmányok könyve” újra csak meglepetés. Olyan meglepetés, amelyre mindannyian vártunk, s amelynek a bekövetkezéséről meg voltunk győződve. Amióta Németh László újra bekapcsolódott az irodalom áramába, újra ír, publikál, tudtuk, hogy közeledik az idő, amikor a gondolkodó ember, a „tanulmányíró”, a „kritikus” is közvetlenül megszólal. Író, kiadó és közönség régóta készülődik erre a találkozásra. A „kiadatlanokat” megelőzte már egy sorozat, néhány gondolatkör és téma gyűjteménye. A *Lányaim*, a *Sajkodi esték* finom megfigyeléseivel és megkülönböztetéseivel, töprengéseivel és gondoljaival. Messziről köröz, elfogódottan közelít, *A kíséreltező ember* már azokon a „belső körökön” tűnik fel, ahol Németh László legsajátosabb és legféltebb gondolatai futnak. Ez már kendőzetlenül ő, intim gyengeségeivel és a betegségén uralkodó bölcs és elszánt egyensúlyával, végtelen türelmével és életbátorságával, ahogyan a veszteségeket, bajokat elrendezi magában, gyermekien tiszta ábrándjaival, reformutópiáival és riadt kétségeivel, a felsajduló sebekkel, amelyeket életében és az irodalmi mozgalmakban kapott. *A kíséreltező ember* mindezekelőtt egy „kulcsszót” hozott, az írói programot fogalmazta újra. Ez a program pedig megnyugtatóan a régi, a fiatal, „reformer” Németh Lászlót idézi, a nyugtalan keresőt, kérdezőt, a társadalommal együttélőt és érzőt, a „kíséreltezőt”, a nemesen doktrinert és romantikusan építkezőt, a minden jóra vállalkozót. Megnyugtató, hogy nem mondott le még most sem azokról a robinsoni tervekről, amelyek nemzedékének nagy kalandjai közé tartoztak. Az argonauták merész hajóainak nyomában indultak útnak és Robison szigetén kötöttek ki. A mitikus vállalkozás helyett be kellett érniök a megszűkülő lehetőségekkel, magános teremtéssel, civilizáció-pótlékkal, valóság-pótlékkal, a robinsoni „játékba mentett” étellel.

A *Kiadatlan tanulmányok* nemcsak „megmentett gondolatokat” tartalmaznak. A Németh László-i Műhely keresztmetszete ez a könyv. Vonzón „elfogult” nemzedéki krónika. Dokumentum és valóság a két háború közötti magyar értelmiség legjobb törekvéseiről, „hivatásáról”. Természetesen nem teljes képét nyújtja a kor szellemi mozgalmainak. Nagyon hiányzanak ebből a műhelyből a Tanú írásai, – a „kiadott tanulmányok” – jelenlétüket mégis érezni, szellemarcuk minden felől előbukkan, ezek vagy a feljűk tartó készülődés szabnak törvényt a gondolatoknak. Ez a környezet a nagy tanulmányok természetes, rokon környezete. A könyv felosztása is Németh László imponáló lapvállalkozása, a Tanú írásai rendeződik el. A „tanul-

mányíró” voltaképpen a Tanú írója elsősorban. Egyéni-írói műhelyét itt alakította ki, az annyi vitát kiváltó *Magyar Műhely* a Tanú korai, fiatalos „kísérleteire” épül. Nem tagadhatjuk, hogy a Németh László-i *mű*, a gondolkodó és író útja, írásainak személyes értéke és szépsége, sajátos Németh László-i problémát is jelent. Kiemelkedően intellektuális művészet az övé, még korunkban is kivételes, nem mindennapi jelenség. Pedig a XX. század világirodalma és magyar irodalma is igen magasra emelte a mércét. Az első évtizedek is már a sokoldalú, sokműfajú, művelt íróknak kedveztek. Valami új, reneszánsz művészeszmény volt kibontakozóban. Az irodalom a hajdani humanisták „szerepeit” írta meg és játszotta el, pótolni szerette volna a humanista tudományokat, a filozófiát, és magatartás-recepteket adott. Már a Nyugat első nemzedékét is lázas tevékenység, misszionárius megszállottság jellemezte. Egyszerre próbáltak „tanúk”, megfigyelők és cselekvő megváltók lenni, próféták és prédikátorok, a kultúra megőrzői és a társadalom reformátorai. Az egymást követő nemzedékek nem az újtásban, hanem a teljességben, a tökéletességben, a minden összefoglalásában szerették volna meghaladni egymást. Különös ambíció egy-egy új, fiatal művész-generációnál. A XX. század írói és esztétikusai, mozgalmi és nemzedéki csoportosulásai „klasszicizmusukkal” versengtek egymással. A klasszika ismét forradalminak tűnt, a rendnek, harmóniának, a humanista értékeknek a „szellemidézése” lett.

Németh László totális „kritikus magatartásában” és tanulmányírói „utópizmusában” az a problematikus és vitatott, ami az egész magyar irodalmi fejlődésre jellemző, ami általában az irodalom lehetősége és helyzete volt. Az elbukott forradalom után az irodalomra hatványozott felelősség hárult. A társadalmi reménytelenség és torzulás természetesen vezetett a kétségbeesett szellemi erőfeszítésekre, a szemlélet bizonytalanságaira. Az írástudók felelősségének nagyobbodása a kor tudatában megnövelte az értelmiség szerepének, jelentőségének természetes és reális arányait. Méltányosabban kell erre a szubjektív tévedésre gondolnunk. A történelem mellette szól, magyarázza és részben igazolja is a dehumanizálódott világgal szemben. Ha ez az értelmiség-ideológia nem is volt mentes a „középosztályos” fölénytől és illúzióktól, ma történelmi szerepét érezzük a lényegesebbnek, eltökélt védekezését, nemzeti és emberi vállalásait, politikai szervezkedését, azt a szociális és kulturális agitációt, amely annyiukat érlelte meg a népfrempolitikára, a szervezett harcra. Németh László ennek a magánosdacos értelmiségi lázadásnak leggazdagabb gondolkozású, legérettebb teoretikusa. Ő írta ennek az irodalmi-értelmiségi magatartásnak a legizgalmasabb kiáltványait, a legvonzóbb és legésszerűbb programjait, a regényeivel és drámáival egyenrangú publicisztikáját. Álmai a „minőség forradalmáról”, a nevelésről és az európai rangú magyar „irodalmi műhelyről” ma talán még hatásosabbak, mint kortársainál

vagy keletkezésük történelmi körülményei közepette voltak. Akkoriban éppúgy nem lehetett irodalmi „vezér”, mint ahogyan Szabó Dezső sem. Valószínűleg nem az „alkati” hasonlóság játszott itt szerepet, — még ezt a hasonlítást elrejtő összevetést is vonakodva írom le az alkattan tudós értőjével kapcsolatban, — hanem a gyökeresen újító, szuverén gondolkodású teoretikusok örök sorsa, a gyanakvás és értetlenség, amely kicsinyesen, féltékenyen áll ellen minden szokatlannak, és talán, maga a „kritikus” Németh László is, aki a Tanú-ban nem is lehetett más, mint türelmetlen, éles, kissé egyoldalú és természetesen nem egészen igazságos.

Volt idő, amikor Németh László „minőség”-koncepciójának és a népi írók mozgalmának minden eredményét a „harmadik utas” teóriával közömbösítették. Az ideológiai minősítés, fítelet elméletileg és általában igaz, de ennek az „útnak”, magatartásnak a történelmi szerepe ma inkább baloldalinak, népfront-sodrásúnak látszik. A „mozgalom”, — ő maga vallja, — meghódította a Tanú íróját, munkába állította a magános bölcselőt és kritikust. Ezt a szociális és népnevelő feladatot a Válasz munkásaként és „Móricz adjutánsaként” végezte. (A *Kiadatlan tanulmányok* egyik fejezetcíme.) Az elméleti és gyakorlati elképzelések nagy része a lehetőségekkel való számvetésből született meg. Németh Lászlóval együtt az egész nemzedék az író szerepét, hivatását a „közvetítésben” látta. A minden irányú alkuban, párbeszédben, tárgyalásban, jogvédelemben és a kilátástalan, mégis vállalt életvédelemben, a történelem megszéldítésében. A közvetítő néha tévedett, túlsok engedményt tett, mint a marxizmus és a középosztály szociális hajlamainak az egyeztetésében, vagy nem egészen sikerült ez a „közvetítés”, különösen a magyar és az európai, a realizmus és a mitikus, az egyéni és a magyar műhely vonatkozásában, mert nagyon önérzetes volt Babitscal, Móriczcal és a Nyugattal szemben, s mert sérülékeny és „különc” a „mozgalomban”, a Válasz körével szemben. A Válasz „szökevénye”, (Féja és Kodolányi nevezték így) tragikusan magános. Nem akar az lenni. A magány nála „kényszerűség” és sors, aggályos figyelés az egyéniség ösztönzéseire. Németh László mindig a Tanú írója marad.

A tanulmányírás számára valóban több, mint a közlési módok egyike. Személyiség-tükör, vallomás, intim lelki napló, számtalan kísérlet és megfigyelés regisztrálása, — voltaképpen magatartás, amit az ember lényegének tart. A Tanú ilyen sors- és magatartás-folyóirat. A magyar értelmiség java része „tanulmányíró”, vagyis gondolkodó, felelős írástudó szerinte. Az írás: hivatás, mozgósítás, minden „reform” csak a minőséget célozhatja, a minőség pedig az elosztás és az igényesség pedagógiája. A gondolat zárt kör, a pedagógus-író népnevelő, filozófus és politikus is egyszerre. Az emberi tudat alakítása a regényekben, a nemzeti tudat felépítésével folytatódik a tanulmányokban.

Ezen az úton csak kevesek tudják követni, a leegyszerűsítés, a kompromisszumok állandó gyötrelmei ellenére is csak keveseket tud megtartani maga mellett. „Sznobok vagy parasztok vagyunk – írja Kerényinek, – s igen ritkán képzett életalakítók.” Elfogulatlan, független, aligha kapcsolhatja magához tartósan valamely mozgalom. Örök „szökevény” marad, mert csak így lehet szuverén gondolkodó.

Ez a kívülről való egyéni „alkata”, de egy nemzedék helyét, feladatait kutatja európai tanulmányaiban és lelkes „hungarológus”-ként. Könnyen odahagyja az elmélkedés szigeteit, ha a közösségről, népéről van szó, a gyakorlat nem kizökkenés számára, hanem a nagy lehetőség, az álmok folytatása. Az egész világtörténelem, az egyetemes kultúra izgalmas tájékozódás ehhez az életalakításhoz, a magyar műhelyhez. Nem zárkózik el, nem szubjektív, nem indulatos, nem elégszik meg a felszínes, félreérthető és nagyon is kétes értékű látszat-különbségekkel. Nem huny szemet az összefüggések és azonosságok felett, csak azért, hogy magyarabbnak lássák. A hungarológia szerinte a szolgák és elnyomottak lázadása lesz, a magyarság sorskérdése csak része a közép-európai „sorstudománynak”. A magyar kultúra, bármennyire is külön szfn, „alkat”, nem virulhat légiures térben. „Az európai művelődés: az első igazi polifon kultúra.” Kritikai naplójában a modern világirodalmat méri fel. Még olyan írókkal, alkotókkal is szembenéz, akik nem kis mértékben teszik próbára ízlését, érzékenységét, arányérzékét, akiket meg akar érteni mégis, mert hajlamától, törekvéseitől idegenek. Valéry, Joyce, Huxley, Lawrence nevét írhatjuk le ide, de a maga műhelyének tanulságai közé illesztette Proust-ot és Freud-ot is. Ortega érdekes példa lehetett a nemzeti alkat-tanulmányhoz és a *Kisebbségben* heroikus önvizsgálatához. Németh László azért is „magános” és különc a népi írói mozgalomban, – nemzedékének legjelentősebb mozgalmában, – mert nem akar, nem tud lemondani az egyetemesség igényéről, az új, teljesebb „klasszicizmus forradalmáról”. Pedig érti az öncsonkító dacot, a nemzeti elszánást, csak kegyetlenül „barbárnak” és szükségtelennek látja. Kimondja, amit egyoldalúnak vél Móricznál is és Babitsnál is. És ugyanakkor igazolja is velük a korszak irodalmi tendenciáját, esztétikai nosztalgiáját, a klasszicizmust.

„Ma (amikor különben is omlik) szellemi téren megint nő az abszolút becsülete... a változatoknál fontosabb a közös” (Klasszicizmus). Az egyéniség-esztétika után a mű-esztétika, a relativitással szemben valami állandó, abszolút. Halász Gáborról szólva fejtegeti: „szűkebb téren a rendeződés, fegyelem, koncentrálódás”. A szimbólumok és a Nyugat „idegrendszer-költészetét” követi most formában is a „szem” költészete. A pszichológiai illusztrációkat az „algebrai kompozíciók”, a „belülről determinált, jellegzetes kapcsolásmódok” formái. Erre a korszerű összetettségre példákat is hoz, a nagyon

találó Füst Milán-elemzést, és az érdekes, szuggesztív Illyés Gyula portrét, impresszióit Illyés emberi alkatának és verszenéjének összefüggéséről. A korszak klasszicizmusainak nagy mintája mégis a görög szépség és mítosz. Németh László ebben a kordivatban, korstílusban sem a magyar mitológia, a barbár-mítosz megteremtését tartja a legfontosabbnak. A mítosz nála is, mint a kortárs művész-humanistáknál, az értékek megőrzésének rendje, az egyetemesség, emberiség szimbóluma lesz. Minden nagy regény a mítosz irányába árad — írja a *Mítosz emlőin*-ben, „a mítosz a teljesség iskolája”. „Pásztorjáték és hősköltevény, az örök idillion és az örök epillion korszerű változatát” ismeri fel az egyik verseskötetben. „Az, ami a világ művészetében folyik: a kollektív emlékezet mélyítése, tágitása.” Műveit ő maga illeszti be abba az irodalmi törekvésbe, áramba, amely az omló világgal szemben a rendet, harmóniát szeretné megőrizni, a „mitikus teljességbe”, Móricz Erdélyének, Tolsztoj *Háború és békéjének*, Reymont *Parasztokjának*, Proust, Joyce, Powys műveinek a sorába. „Harmincöt éves koromig fő műveim is legendák voltak”, — ennek nevezi a Tanú-t, az *Emberi Színjátékot*, — majd következtek a társadalmi drámák. „A drámai vívódás a Legenda útjáról lecsúszott ember vívódása”. Az önarckép jól sikerült, máig is meggyőzően hiteles.

Végül nem marad más, mint bepillantani a Tanú írójának mai műhelyébe, amely lényegében a régi folytatása, mégis mindig friss, megújuló és kimeríthetetlenül gazdag. Drámaival kapcsolatban műfaji kérdésekkel foglalkozott, téma-tanulmányokkal, megismertette Martin du Gard, Thomas Mann bravúrait. A fordító tanulságosan számolt be Tolsztoj világában tett útjairól. Szeretettel és örömmel fedezte fel a fiatalabb költőnemzedék „bartóki vonalát”. Igazi „tanulmányírói” gesztus, nem akar senkit sem bezárni a „rég műhelybe”, az új feladatok új műhelyeket igényelnek. A nagy élményt adó tanulmány mégis az, amelyben a „kísérletező ember” rászánja magát a modern élet kényes kérdéseivel való szembenézésre is. Talán az egyetlen filozófikus írása, most is világos, egyszerű, őszinte és emberi. Levele a vallásos nevelésről, többről szól, mint a vallásról. Mintha vázlatnak készült volna a nevelő és tanulmányíró gondolatrendszerének „transzcendencia” fejezetéhez. A Lehet ingerlőbb, mint a Van, a Lehetőség-világok mindenkit foglalkoztatnak, a fiatalokat egyenesen vonzzák. A Rend és Titok áhitatos tiszteletére kell nevelni. Új „üdvösség-öszönt” kialakítani, a pszichológiában érvényesülési ösztönnek nevezett törekvéseknek új célt kell adni. Ma már nem a romantikus nagyság a fiatalok eszménye, hanem önmaguk harmónikus kiművelése, önmegvalósítása, a tudomány és a művészet. Németh László „lelki” életreceptje: az egyetemes pietás-érzés és a profán „gyülekezetek”, a kis mintaközösségek, édenek, nagycsaládok fáradhatatlan építése. Az önkibontás csak kapcsolatokban, társadalomban

lehetséges. Ezek álmok, de ma már még szoktuk valósítani álmainkat.

Az író: a műhely tapasztalatait bocsátja közre, a pedagógus: egy élet bölcsességét.

MEZSI JÓZSEF

ILLYÉS GYULA: FEKETE—FEHÉR

(Szépirodalmi, 1968)

Minden alkotói termékenység valahogy már eleve tiszteletre méltó és lefegyverzően rokonszenves. S még inkább az, ha az elvégzett munka mennyiségéhez, s a hozzá feltehetően szükséges idegi-fizikai erőfeszítéshez a szellemi teljesítmény kiemelkedő rangja is párosul. Ilyen példamutató és eleven sugárzású alkotói termékenység jellemzi most, az utóbbi évek folyamatában Illyés Gyulát. Friss versek és újonnan születő prózai írások gyors szaporaságának lehetünk tanúi még akkor is, ha ezt a termékenységet nem is az új művek számával, s nem is az egymás után érkező kötetek követési gyorsaságával mérjük.

Igaz persze, hogy Illyés jelenlegi alkotói periódusában a születő művek bősége is jelez és mutat valamit. Önmagára talált lendületet és sodróan siető szárnyalást. Hiszen még csak három esztendeje, hogy 1965-ben a *Dőlt vitorla* vaskosan terjedelmes kötetét kézbe kaptuk. S a múlt évben egyszerre két verseskönyvvel is jelentkezett: a somogyiádiaknak készült költői oratóriumával, *Az éden elvesztése* című sok tételes költeményével (amelyet Déry Tibor *Szembenézni* című — Illyésnek polemikusan felelgető — jelenetével együtt jelentetett meg a Magvető) és a Borsos Miklós kifejezőben illusztrálta, a Szépirodalmi Kiadó ízlésesen gondozta *Fekete—fehér* című lírai kötetét. De ebben az összefüggésben az 1967-ben megjelent, a mához leginkább elérkező *Poharaim* című versgyűjteményről sem szabad megfeledkeznünk. Még akkor sem, ha a gyűjtemény csupán a *Dőlt vitorla* verseiig foglalta egységbe lírai életművét. De éppen mert „szerzői” válogatásával arányokat is mutatott: az újabb termés helyét, hangsúlyát az életműben, a *Poharaim* tájol és eligazít. Folyamatosságában világosan jelzi az utolsó másfél évtizedben megérlelődött átalakulást, fordulatot Illyés Gyula költészetében.

Mert az említett termékenység is ennek a fordulatnak része és mutatója. S természetesen nem is a bőség, hanem a *sűrűség* szerint. A versek számát méricskélni amúgyis értelmetlen dolog — a költő